

A DEVIANCIA VÁLTOZATAI

CSEPELI GYÖRGY

A deviancia fogalma mintha Platón barlangjában született volna, ahol az emberek gyerekségüknél fogva lábuknál és nyakuknál megbéklyózva egy helyen ülnek, és csak előre néznek: fejüket a béklyóktól nem tekerhetik körbe, a hátuk mögül, föntről lobogó tűz világít, e tűz és a béklyózottak között fent út vezet. Az út mentén alacsony fal épült, mint amilyen a közönség és a bűvészek között lévő kerítés, mikor az utóbbiak csodákat mutogatnak. A kis fal mentén mindenféle holmit hurcolnak úgy, hogy a fal fölé magasuljanak: emberszobrokat, állatok kő és fa képmásait, és amint valószínű, a holmikat hurcolók egy része beszél, a másik meg hallgat. Az ilyen emberek önmagukból és egymásból nem látnak mást, mint árnyakat, amelyeket a tűz a barlang szemközti falára vetít. Nem sejtetik, hogy más is lehet igaz, mint ama holmiknak összképe.

Szókratész ezzel a helyzetleírással lepi meg az ámulkodó Glaukont, akit (és azóta is mindenkit, aki a dialógust olvassa) rádöbrent az igazi megismerés rettenetére: „Képzeld el most, milyen volna a bilincsekből való felszabadulásuk, s az értelmetlenségből való meggyógyulásuk, ha a következő módon természetes helyzetbe kerülnének. Ha valamelyiküket feloldanák, s kényszerítenék, hogy hirtelen álljon föl, forgassa körül a nyakát, járjon, és nézzen fel a tűz fölé, s ha mind e mozdulatok közben fájdalmat érezne, s a ragyogó fény miatt nem volna képes ránézni azokra a tárgyakra, amelyeknek árnyékát azelőtt látta: mit gondolsz, mit felelne az ilyen ember, ha valaki azt mondaná neki, hogy előbb csak üres semmiségeket látott, most azonban, mivel a valósághoz közelebb esik, s mivel az igazibb valóság felé van fordulva, sokkal helyesebben lát: s ha az előtte elhaladó tárgyakra mutatva kényszerítené, hogy feleljen a kérdésre: mi az?”¹

Az árny, melyet a barlangban ülők a szemközti falon látnak nem a deviancia, hanem annak hiánya, a normalitás, melynek üressége akkor válik nyilvánvalóvá, ha megkérdezzük: „mi az?” A szociológus erre a kérdésre azt válaszolja, hogy a deviancia összegző jellegű kategória, „amely egységes szemléletben kívánja értelmezni a társadalmi élet 'mikroszintjének', az egyéni viselkedésmódoknak a kulturális normáktól eltérő vagy éppen abba ütköző válfajait. Olyan 'viselkedéscsopordások' természetére igyekeznek a különféle diszciplinák fényt deríteni, amelyek konkrét megvalósulásuk során szigorúan személyhez, egyénhez kötöttek, ám közvetve mégis mindig adott társadalmak, adott kultúrák termékei”.² A deviancia az élet varianciájának terméke, amiből egyként támad a hasonlóság és a különbözőség. Szókratész jogosan teszi fel a kérdést Zenon-nak, amikor a sokféleségben rejtőző hasonlóság és különbözőség problémáját feszegeti: „Nem gondold-e, hogy önmagában létezik a Hasonlóságnak valami formája (ideája) és viszont más valami, ami ennek ellentéte, a 'Különböző'? S e két létezőben részesülünk én is, te is, és a többi is, amit 'soknak' hívunk, s a Hasonlóságban részesülők hasonlóvá lesznek ezáltal és annyiban, amennyiben részesülnek, a különbözőségekben részesülők pedig különbözővé, s a mindkettőben részesedők mindkettővé lesznek, sőt, ha minden dolog ellentétes formában részesül, s a mindkettőben való részesülés folytán egymáshoz hasonlók és egymástól különbözők is, mi

¹ PLATON 1943

² KOLOZSI 1992, 34.

csodálatos van ebben?”³

A magyar szövegben „különbözőnek” fordított görög „heteron” szó jelentése egyszerűen „különböző” és „másik”. A szöveg második része arra utal, hogy nem lehetünk hasonlóak anélkül, hogy ne különböznénk, s ha akarjuk, ha nem, a Másik bennünk van. A deviancia igazabb valóság mint a normalitás, mely nem az egyén, hanem a közösség parancsa. A különbözőség az egyén, a hasonlóság a közösség attribútuma. Hasonlóság nélkül nem lenne közösség, különbözőség nélkül nem lenne egyén. A hasonlóság a rend, a különbözőség a káosz alapelve. Az egyén eredendően deviáns, hiszen szabad, s szabadságában senkihez nem hasonlítható, mindenkitől különböző lény, akit azonban ha nem korlátoznak, szabad akarata folytán szétveti a rendet, megszabadítja magát a hasonlóság béklyóitól. A rend és a káosz erői egymást tagadják, miközben eltéphetetlen szálak fűzik őket egyggyé. A deviancia a rend tagadása, a normalitás a káosz tagadása. A deviancia a Semmi hangja, melyet Madách hallott meg, az isteni rend ellen lázadó Lucifer szájába adva a következő szavakat:

„S nem érzed-é eszméid közt az űrt,
Mely minden létnek gátjaul vala,
S teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme.
Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjak szüntelen,
De új erővel felkeljek megint.
Te anyagot szültél, én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.”

A Semmi nevében indított lázadás éppen úgy jelenthet totális pusztítást mint teremtő rombolást, radikális újítást. Merton anómia-elméletében nem véletlenül tekinti az újítást devianciának, amikor a cselekvő a nem konvencionális eszközökkel tör társadalmilag jóváhagyott célokra. Merton a lázadást a deviancia specifikus esetének tartja, amikor a cselekvő megszakítja a cselekvési célok és eszközök társadalmi jóváhagyását szentesítő hagyományt és helyette újat hoz létre. A visszahúzó és a ritualizmus viszont a viselkedés természetlen, sehova nem vezető anómia-formái.⁴

Aki nem deviáns, az társadalmilag jóváhagyott célokat társadalmilag jóváhagyott eszközökkel valósít meg. A deviáns benne van a nem deviánsban, akinek a deviánssal szemben érzett idegensége a deviancia kísértésének elhárítása, pszichológiai távolítása. A deviancia az Én-ben rejtőző Másik okozta meghasonlás. Ha a meghasonlás manifesztálódik, kétféle módon törhet utat az emberi lélekben. A befele vezető út az öngyilkosok, elmebetegek, alkoholisták, szenvedélybetegek útja, akik saját sorsukat vetik oda a káosz erőinek. A lélekből kifele vezet a gyilkosok, rablók, vérfertőzők, sikkasztók, tolvajok, hazaárulók útja, akik mások végzetét töltik be.

A kérdés nem is az, hogy miért vannak deviánsok, hanem az, hogy miért vannak, akik nem deviánsok? Bár az Úr kilátásba helyezte Lucifernek a megsemmisítést, mégsem

³ PLATON 1943, 128-129.

⁴ MERTON 1980

tette meg. Helyette száműzte és totális magányra ítélte lázadó angyalát. A deviancia mindig, minden korban beleütközött a tilalomfákba, melyeket a hatalom állított törvények, parancsok, normák képében. Ezekhez a szabályozókhöz szankciók is társultak.

A társadalom rendjét fenntartó hatalom ambivalens módon viszonyul a káosz üzenetét magukkal hozó deviánsokhoz. A hatalom jön rosszon túli üres tér, ahol ha nem is történik meg bármi, de bármi megtörténhet.⁵ A deviancia a hatalom terében értelmetlen, miként a normalitás is az. A hatalom azáltal bizonyítja be isteni eredetét, hogy nem tartja magára érvényesnek az emberi rendet. Az egyiptomi uralkodók vérfertőző viszonyban éltek, anyák fiaikkal, apák lányaikkal, fiuk húgaikkal éltek házasságban. A római császárok az agresszió és a szexualitás normáit a legváltozatosabb módon sértő viselkedéseket tanúsítottak. Az örület és a lelki zavar nem befolyásolta a királyok hatalomérvényesítő képességét a középkorban. A diktátorok merton-i értelemben mind újtók vagy lázadók. A világ varázstalanodásának köszönhető, hogy a modern, demokratikus szabályok szerint uralomra jutott, leváltható politikusok körében a deviancia elveszti legitimáló szerepét. Nem véletlen, hogy demokratikus rendszerekben a politikusokkal szemben leggyakoribb vád a lopás, mely a dolog természeténél fogva többnyire büntetlen marad.

Míg a hatalom elnéző önnön devianciáival szemben, saját jól felfogott érdekében üldözi és bünteti az alávetettjei körében jelentkező devianciákat. A hatalom védő rétege a devianciával szemben a bűn, mely a hatalom logikája szerint együtt jár a büntetéssel. A „Gemeinschaft” társadalmi szerkezetek „Gesellschaft” szerkezetű átalakulása egyben a bűn (és a büntetés) alakváltozását hozta maga után.

A korai közösségi társadalmakban a hatalmi szférán kívül jelentkező deviancia tűrhetetlen és elviselhetetlen kockázatot jelentett a rend számára, hiszen a közösség túlélése volt a tét. Ennek megfelelően a deviáns sorsa a kiirtás volt. Az ítélkezés és a kivégzés a hatalom nagyszerű szertartása volt, mely a deviáns kísértések elriasztására, az alávetettek megfélemlítésére szolgált. A nyilvános kivégzés egyben a tömegszórakoztatás bevett műfaja is volt. Foucault joggal nevezi a bírósági kínhalált „politikai rituálénak”, melynek feladata, hogy a bűnös megkínzott, véres, de még élő teste figyelmeztesse a büntetettre csak készülődők, elriassza a potenciális deviánsokat. A tiltott, de leleplezett gonosztett nyílt szembe-szegülés a hatalommal, mely a büntetéssel nem egyszerűen megtorolja a büntetett, hanem helyreállítja a deviáns által felforgatott rendet. Foucault szerint a nyilvános kivégzés „olyan szertartás, amely helyreállítja az egy pillanatra megsértett legfelsőbb hatalmat. Visszaállítja azt, miközben teljes ragyogásában nyilvánvalóvá teszi. A nyilvános kivégzés, bármilyen elsietett vagy mindennapos is legyen, a megcsorbult, majd visszaállított hatalom nagy szertartásainak sorába tartozik.”⁶

A deviancia és a deviáns fizikai kiiktatásának kevésbé látványos, de nem kevésbé ősi módszere a száműzés. De a rendet fenyegető rendetlenség megbélyegzése akkor is lehetséges volt, ha a hatalom úgy döntött, hogy a deviáns megtarthatja életét, s fizikai otléte sem fenyegető. Ebben az esetben elegendő volt az elrettentéshez szimbolikus eszközök bevetése, melyek alkalmazása révén a deviáns megmaradhatott a közösség látókörében, csak éppen elveszítette jogát arra, hogy a nem deviánsok érintkezhessenek, kommunikálhassanak vele. Erre a módszerre emlékeztet a katolikus egyházban mind a mai napig az *ex-*

⁵ CSEPELI 2008

⁶ FOUCAULT 1990, 66.

communicatio eljárása, mely annak idején az eretnekké nyilvánítás eszköze volt, amit a világi igazságszolgáltatás szervei által hozott halálos ítélet (máglya) követett. A stigmatizáció mind a mai napig a többség bevett elkülönítő, távolságtartó technikája mindazokkal szemben, akik cselekvéseiket nem akarják vagy nem képesek társadalmilag jóváhagyott eszközök és célok jegyében alakítani.⁷

A modernizációval bekövetkező tömeges individualizáció körülményei között egyre terheesebbé és diszfunkcionálisabbá vált a bűnössé nyilvánítás és büntetés kegyetlen és véres színháza. A francia forradalom idején jelent meg a törvényes kivégzés új, humánusnak nyilvánított eszköze, mely a halált egy pillanat alatt idézte elő, amikor is a nyakra felülről zuhanó, vasból készült éles tiló lemetszette az elítélt fejét. Amikor a nyaktíló véget vetett Isten választottja, a király életének, akkor XVI. Lajossal együtt Isten is meghalt. A hatalmat a nép nevében gyakorlók hatalma önmaguk ellen fordult, akik büntelen bűnösnek követték a királyt a halálba. A szertartás megmaradt, de elveszítette varázserejét.

Új korszak kezdődött. A bűn interiorizálódott. A büntetés zárt térbe került. A deviánsok eltűntek az utcákról és a terekről. Az elmebetegeket, bűnözőket, szexuális eltévelyedőket, nyomorékokat, krónikus betegeket, a világ szeme elől elzárt hatalmas épületekbe telepítették. A pokol színháza bezárt.

A normalitás és a deviancia közötti határ bürokratizálódott. A deviancia intézetek falai és kerítései közé szorult. A falakon és a kerítéseken túl volt a normalitás. Két, egymást tagadó világ jött létre melyek között nem volt átjárás. A két világ kölcsönösen misztifikálta egymást. Új szerepek jöttek létre, melyek betöltői egyedül jogosultak a határátkelésre.

A normalitás antitéziseként felfogott deviánsokat katalogizálták és szortírozták. Az intézetekben elkezdődött a javító-nevelő és gyógyító munka, melynek célja a deviáns visszavezetése volt a helyes útra.

A metafizikai dimenzióitól megfosztott, professzionizált és bürokratizált deviancia fizikai valóságában távol került a mindennapoktól, miközben lelkileg közelebb került a mindennapokhoz mint valaha volt. A deviancia a média, a művészeti és szakmai kommunikáció központi témájává vált, s minden devianciára vonatkozó közlés bizton számíthatott arra, hogy a közfigyelem középpontjába kerül. A modern társadalmi rend nem nélkülözhetette a deviancia szorongást és rettenetet keltő reprezentációit.

Szabó Dezső nem volt deviancia szakértő, csak egy éles elméjű magyar író, aki igen korán felismerte a deviancia professzionális és bürokratizált episztemológiájának korlátait. Az író a maga korában a deviancia első számú modern szakértőjének számító Lombroso elméletein megütközve a következőket írja: „Ha csak egy kicsit gondolkozunk, észrevesszük: hogy ezeknek a tetteknek majdnem mindegyike igen konstruktív ténykedés: sőt társadalmi és történelmi érték. Az emberölés nemcsak a honvédelemben lehet szükséges és kiváló teljesítmény. Bizonyos hivatásbeli embereknek, bizonyos esetekben mintegy esküvel megkötött kötelességük teljesítése bizonyos emberek megölése. A hazugság az emberi élet ezer viszonyában valóságos áldás, szükségesebb a napi kenyérnél. Néha zseniális politikai fogás. A csalás száz és száz neme vagy bevett szokás, vagy, néha, valóságos történelmi eszköz. A lopás s rablás, ha más néven is, de mint erőszakos eltulajdonítás a történelem örök, állandó ténye. Az erőszakos, vagy úgynevezett erőszakos nemi közösülésből igen sok boldog házasság vagy tartós jó viszony lett, és csak kis része kerül mint bűn a

⁷ GOFFMAN 1963

törvényszék elé. A vérfertőzés esete? Hány esetben van, megfelelő hivatalos engedéllyel, igen jó és egészséges házasság első unokatestvérek között. A súlyos kötelességmulasztás helyes megítélése mindig az összes körülmények pontos ismeretétől függ. A hazaárulás? Hányszor minősítettek hazaárulásnak olyan tény, mely éppen elszántan hősi magatartás volt a haza igazi érdekében.”⁸

Szabó Dezső érvelésének érvényére példa Sir Roger Casement esete, aki mind a mai napig az írek nemzeti hőse. De hős lenne ő írsége nélkül is. Brit konzuli tisztviselőként bátran viselkedett Kongóban és Peruban. Nélküle semmit sem tudnánk a szörnyűségekről, melyeket ezekben az országokban a hatóságok az emberi jogok ellen követtek el a faji felsőbbrendűség nevében. A király 1911-ben lovaggá ütötte. Vesztére ír is volt, aki az első világháború idején a németek oldalára állt, hogy rab hazájában felkelést szervezhessen. Amikor egy német tengeralattjárón haza érkezett, már várták. Per és kivégzés következett. Hogy kevesebb legyen a tiltakozás, a leleményes ügyész a titkos tárgyalásról kiszivárogtatta a vádlott Peruban írt „Fekete naplóját”, mely a hős éjszakáiról számolt be. Fiú fiú hátán. Casement kényszeresen kereste a nála fiatalabb férfiak társaságát, s napló olvastán sokan arra a következtetésre juthattak, hogy inkább volt homoszexuális mint hős. Az angolok hat évtizeddel később kiadták az ír testét az íreknek, akik időközben függetlenek lettek, kivéve szigetük északi csücskét. Bár Casement azt szeretete volna, hogy sírja ott legyen, az angolok nem engedték haza, mivel szemükben az ír hős még mindig csak egy deviáns hazaáruló volt.⁹

A nyugati civilizáció országaiban korunkban elindult az a folyamat, melynek eredményeképpen a devianciára és a normalitásra vonatkozó gondolatok változnak. Mérséklődik a közvélemény előítéletessége, tisztul a közbeszéd, nő a tolerancia. Az intézetek kapui kinyílnak, a deviancia és a normalitás közé vont merev határok oldódnak. Egyre többen vannak akik képesek és hajlandók arra, hogy felálljanak, megforduljanak, és szembenézzenek a ragyogó fénnel, mely még eleinte vakít, de ha hozzászokunk, a dolgot magát nézve szerint keressük a választ arra, a kérdésre, hogy „mi az?”. A helyes választ csak akkor tudjuk megadni, ha a kérdést átalakítjuk. Helyesen megfogalmazva a kérdést a következő: „Ki az?”. Ez a kérdést egzisztenciánk alapjait érinti. A deviancia tárgya a bennünk élő Másik, akit nem kívül, az utcán, az intézetekben, a média által mutatott valóságban, hanem belül, önmagunkban kell megkeresnünk. Rá kell jönnünk, hogy labirintusban élünk, ahol nincs helyes és deviáns út, csak utak vannak. A keresztutakhoz érkezve a sors és az akarat határozza meg, hogy merre forduljunk.

A világ nagyobb részét még nem érte el és nem hatja át a posztstrukturalista gondolkodás. A civilizációk harca¹⁰ azt is jelenti, hogy az egyes társadalmak mélységesen különböznek abban, hogy miként határozzák meg a devianciát és a normalitást. A keletről nyugatra, délről északra irányuló migráció következtében a modern társadalmakban premodern szigetek keletkeznek, amelyek szítják az intoleranciát, és újraélesztik a mássággal kapcsolatos szorongást. A modernizációs kihívás a világrend egészét fenyegető, nyugati szemmel nézve deviáns viselkedéseket hívott elő, melyeknek nehéz más nevet adni, mint a terrorizmus.

⁸ SZABÓ 1996, 342.

⁹ REID 1987

¹⁰ HUNTINGTON 2008

BIBLIOGRÁFIA

BÍRÓ 1997

BÍRÓ Judit: *Démonok. Kulturális jelenségek devianciája*. Budapest, Új Mandátum, 1997.

CSEPELI 2008

CSEPELI György: A politikai én paradoxonai. *Társadalomkutatás*. 26.1. 3-11.

FOUCAULT 1990

FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat, 1990.

GOFFMAN 1993

GOFFMAN, Erving: *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1963.

HUNTINGTON 2008

HUNTINGTON, Samuel, .P: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa, 2008.

KOLOZSI 1992

KOLOZSI Béla: *Deviancia*. Budapest, Gondolat, 1992.

MERTON 1980

MERTON, Robert, K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 1980.

PLATÓN 1943

PLATÓN: Az állam. In: *Összes Művei*. Budapest, Magyar Filozófiai Társaság, 1943. I. köt. 1009-1010. o. Kövendi Dénes fordítása.

PLATÓN 1943

PLATÓN: Parmenidesz. In: *Összes Művei*. Budapest, Magyar Filozófiai Társaság, 1943. II. 384. o. Kövendi Dénes fordítása.

REID 1987

REID, Benjamin, L.: *The Lives of Roger Casement*. London, The Yale Press, 1987.

SZABÓ 1996

SZABÓ Dezső: *Életeim. Születéseim halálaim, feltámadásaim*. Budapest, Püski, 1996.